

veel onbekende gegevens opgediept via veelal indirecte wegen. Er was geen archief-Tollenaere. De auteur heeft voor zover mogelijk contact gehad met vrienden en verwanten en partijgenoten. Deze contacten, mondeling en schriftelijk, worden nauwgezet verantwoord. Het betoog is zakelijk, aangevuld met welgekozen citaten uit brieven, redevoeringen en bijdragen van Tollenaere en anderen en Tollenaeres politieke idealen worden niet geflatteerd. Het is zonder meer duidelijk dat Tollenaere vanaf de jaren dertig als enig aanvaardbare ideologie het nationaal-socialisme zag en Duitsland daarbij als partner. In hoeverre hij zelf in 1940-1942 geloofd heeft in een Dietschland is niet geheel duidelijk. Teleurstelling over Duitslands optreden tegenover Vlaanderen en tegenover de Vlaamse SS-vrijwilligers was er wel, maar leidde niet tot een koersverandering.

Na lezing blijven er toch enige vragen. Verstraete stelt dat hij slechts materiaal aandraagt en de lezer het oordeel laat. De vraag rijst of dit niet te gemakkelijk is. Het lijkt mij dat een biograaf zijn lezer een eigen oordeel niet moet onthouden en zeker niet wanneer het een figuur betreft met een zo uitgesproken nefaste politieke ideologie. Per slot was ook Tollenaere, om de historicus Karel van Isacker (*Mijn land in de kering*, II, 85) aan te halen, een van die 'geïdealiseerde leiders' die 'eensporige, van de realiteit vervreemde dweppers achterna liepen en zo hun ondergang bewerkten'. De vraag naar Tollenaeres verantwoordelijkheid voor wat Vlaanderen in en na de Tweede Wereldoorlog onderging, dient mijns inziens duidelijk gesteld te worden, juist door zijn biograaf. Dit telt te meer waar Verstraete zijn boek afsluit met een viertal bijlagen vol lovende oordelen over Tollenaere, waarbij ten aanzien van drie van de vier lofredenaars sprake is van duidelijke politieke verwantschap met Tollenaeres idealen. Het gaat dan om Wies Moens, Ward Hermans en George Kettmann jr. Het vierde oordeel van pater Callewaert is wat voorzichtiger van toon. Callewaert sympathiseerde echter sterk met de Vlaams-nationalisten en met hun leider Staf de Clercq en was tijdens Tollenaeres priesteropleiding zijn raadsman en biechtvader *extra muros*.

Een tweede vraag die bij Verstraete en ook bij andere niet aan hem verwante historici onbeantwoord blijft, is waarom Tollenaere en velen met hem juist deze politieke keuze gemaakt hebben. Het politieke radicalisme dat een zo groot deel van de Vlaamse jongeren niet alleen in de Eerste Wereldoorlog, maar ook daarna, in het interbellum en dan in extreem rechtse zin tot ver in de Tweede Wereldoorlog en ook weer daarna bleef aantrekken, verdient verder onderzoek. Daarbij zal meer aandacht aan psychologische factoren gegeven moeten worden en aan vergelijkend onderzoek met andere extreem nationalistische bewegingen. Verstraete geeft op deze vragen geen antwoord. Dat neemt niet weg dat zijn bijdrage voor dit verdere onderzoek van belang is en dat hij onze kennis van de Vlaamse beweging met deze studie vergroot heeft.

P. van Hees

J. J. Huizinga, *Friesland en de tweede wereldoorlog* (Leeuwarden: Friese pers boekerij, 1996, 256 blz., f30,-, ISBN 90 330 1462 9).

Er waren slechtere plaatsen om de bezettingstijd door te komen dan Friesland. Zowel het bezettingsregime als het Duitse militaire apparaat hadden er belang bij de traditionele functie van de provincie als leverancier van veeteeltproducten zo goed mogelijk in stand te houden. De eerste jaren werden dan ook nauwelijks maatregelen genomen die het dagelijkse leven ingrijpend verstoorden, afgezien natuurlijk van de centralisatie en controle waarmee de bezetter zijn greep op de provincie verzekerde. Die relatief rustige toestand werd begunstigd door de omstandigheid dat Friesland behalve voor de *Luftwaffe* strategisch niet van groot belang

was. Hier dus geen aanleg van een *Atlantikwall* met de daaraan verbonden ellende van evacuatie en gevaar van bombardementen. Ook bij de bevrijding werd geen ernstige schade aangericht, met uitzondering van het dorp Pingjum bij Kornwerderzand, waar een achtergebleven Duitse *pocket* door de Canadezen moest worden opgeruimd. De *Wehrmacht* trok zich in april 1945 snel terug naar het oosten om aan geallieerde insluiting te ontkomen. Tot aan de zogenaamde melkstaking van 1943, het Friese equivalent van de april-meistakingen, waren er grote delen van het platteland waar nauwelijks iets was te merken van oorlog en bezetting. Daarna werd ook in Friesland de toestand grimmiger: Duitse terreur, verzetsactiviteiten, een toevloed van onderduikers en in de winter 1944-1945 de opvang van Limburgse *évacués* uit de regio Venlo-Roermond.

Deze grove schets wordt in het boek van Huizinga gedetailleerd en aangevuld. In afzonderlijke hoofdstukken behandelt hij de meidagen van 1940, de invoering van de nieuwe orde, de jodenvervolgung, de rol van de Nederlandse en Duitse overheden, de economische ontwikkeling, de deportaties en het culturele leven in Friesland tijdens de bezetting. Ter afronding volgen dan nog twee hoofdstukken, respectievelijk gewijd aan de nasleep, met name de bijzondere rechtspleging, en aan het herdenkingsproces. Vooral het laatste vormt een interessante toevoeging waarin aan de ene kant de monumenten en vieringen en aan de andere kant de literatuur en geschiedschrijving aan bod komen. Een lijst van archieven, kranten en vakliteratuur besluit het boek dat fraai is uitgegeven en met veel foto's en kaarten is geïllustreerd. Het gaat hierbij om een samenvattend overzichtswerk dat duidelijk voor een groot publiek is bedoeld. Het bevat dan ook geen noten, maar in plaats daarvan een systeem van verwijzingen naar vindplaatsen dat overigens niet uitmunt door efficiency. Het gaat in de eerste plaats om het verhaal. Maar welk verhaal? Het wordt al gauw duidelijk wat Huizinga's uitgangspunt is: de activiteiten van de overheid, dus de Duitse en Nederlandse bestuursambtenaren. Dat verhaal wordt niet onverdienstelijk verteld, maar het geeft wel de sterke indruk van eenrichtingsverkeer. De aandacht voor wat de bredere kringen van de Friese bevolking bezighield schiet daardoor nogal eens tekort. Dat roept de vraag op of een ander uitgangspunt, dat van de bestaande verzuilde maatschappij, niet te prefereren was geweest of in elk geval de wens dat het meer bij het verhaal was betrokken. Dan zouden die achtergronden, belichaamd in de opstelling van de christelijke kerken en de sociaal-democratie, beter tot hun recht zijn gekomen. Huizinga behandelt in een korte paragraaf de kerken uitsluitend als centra van vaderlandslievende en anti-Duitse gevoelens en niet als draagsters van een principiële boodschap die dwars tegen de nazi-ideologie inging. Een overzichtswerk kan niet op allerlei onderwerpen tot in detail ingaan, maar één pagina wijden aan de Friese beweging, waarvan de nazi's een zekere gevoeligheid verwachtten voor hun rassenideologie - Seyss Inquart kwam al in juni 1940 naar Friesland, een maand later gevolgd door niemand minder dan Himmler - is wel erg weinig, vooral omdat Zondergeld in zijn dissertatie van 1978 had gesteld dat vrijwel de hele Friese beweging in het begin samenwerking met de Duitsers niet schuwde, ook al is dat standpunt niet onweersproken gebleven. En als Huizinga vermeldt dat de Duitsers er aanvankelijk naar streefden de Nederlandse voedselvoorziening op hetzelfde peil te houden als de Duitse, had hij ook wel mogen zeggen dat al in januari 1942 de Nederlandse rantsoenen tot beneden dat peil werden verlaagd. Wel concludeert hij voluit dat de bezettingstijd de Friese boer geen windeieren heeft gelegd. Kortom, met uitzondering van een aantal zwakheden in opzet en uitwerking is Huizinga's boek een verdienstelijke en goed leesbare samenvatting van de beschikbare informatie over Friesland tijdens en kort na de bezettingstijd.

L. Flam, *Naar de dageraad. Kroniek en getuigenis van de oorlogsjaren 1943-1945*, H. Dethier, ed. (Brussel: VUBpress, Auschwitz-stichting, 1996, 213 blz., Bf 595,-, ISBN 90 5487 129 6).

De persoonlijke oorlogsherinneringen van de Belgische staatsburger en jood Leopold Flam (1912-1995), filosoof, docent in het voortgezet onderwijs en vanaf 1960 hoogleraar aan de Vrije universiteit te Brussel, vormen een bijzonder document. Elke keer is het lezen van de ervaringen van de slachtoffers van het naziregime een schokkende gebeurtenis. Flams kroniek vormt daarop geen uitzondering. Naast de beschrijving van het leven in de concentratiekampen, eerst in België in Mechelen in de Dossinkazerne (van mei tot oktober 1943) en na een korte periode van vrijheid van april 1944 tot mei 1945 in Hadmersleben, een nevenkamp van Buchenwald, vallen deze aantekeningen op door nogal sterk uiteenlopende reflecties over de gebeurtenissen. Allereerst is er pessimisme over de mens, de wetenschap en de vooruitgang. Flam schrijft op bladzijde 138: 'Er is een lange traditie nodig, het is een werk van eeuwen en dat sluit een exclusief vertrouwen in kennis uit. De mens heeft nog de mentaliteit van een primitieveling uit het neolithische tijdperk, maar heeft op een duivelse wijze een verschrikkelijke macht over de natuur verworven'. Dit pessimisme kreeg zijn voeding door het eigen onvermogen om tegen de vernederingen die men als kampbewoner dagelijks onderging iets te ondernemen. Anderzijds brachten zijn ervaringen hem toch tot een positiever beeld dat hij als volgt verwoordde: 'Een metafysische adem moet ons bestaan doordringen. Wij moeten het absolute zoeken, in het besef dat we het nooit zullen bereiken, altijd iedereen hoogachtend die anders denken dan wij. Het diepste streefdoel van ons wezen is feitelijk een gepassioneerd zoeken naar God. Ook de atheïsten zoeken God... God is in ons wanneer we ons bevrijd hebben van het tijdelijke en wanneer wij in iedere gedachte een uiting van leven vinden dat in de wereld bruist en niet dood wil gaan' (124-125).

Hoewel de tekst van dit egodocument ons gepresenteerd wordt als een soort dagboek, is het niet als zodanig bewaard gebleven. Het gaat om een kort na de oorlog samengesteld geheel, dat gedeeltelijk weer verloren is gegaan, maar waarvan een Franstalige versie bewaard is gebleven. Van de onmiddellijk na de oorlog genoteerde versie zijn enkele fragmenten bewaard gebleven en in deze uitgave afgedrukt. De latere tekst wijkt niet fundamenteel af. De Franstalige volledige versie is weer in het Nederlands vertaald en hier uitgegeven. Naast een woord vooraf van Y. Thanassekos en P. Halter van de Auschwitz-stichting heeft H. Dethier de technische verantwoording van de editie op zich genomen. De uitgave sluit met een lijst met verwijzingen naar publicaties van Flam waarin hij op zijn oorlogservaringen terugrijpt.

De documentaire waarde ligt in de beschrijving van het leven in de Dossinkazerne te Mechelen en het kampeven te Hadmersleben. Over beide kampen is relatief weinig bekend. Naast Breenendonk was de Dossinkazerne in Mechelen een van de opvangkampen in België van waaruit joden doorgezonden werden naar de vernietigingskampen in Duitsland. Over de situatie waarin de joden in België na mei 1940 verkeerden, lezen we vrijwel niets. Ook het joodse verzet, waaraan Flam blijkens een enkele opmerking aan deelnam, blijft buiten beeld. Hetzelfde geldt voor de betrekkingen tussen de joden en de Belgische bevolking, de overheid en de Duitse bezetters. Zelfs over zijn eigen familie, vrouw en zoontje, is hij weinig mededeelzaam. In dit opzicht is het letterlijk een egodocument. Dit valt te betreuren omdat het ons inzicht in de verschillen tussen de jodenvervolging in Nederland en België en over de verschillen in de hulp die er in beide landen aan de joden is geboden, niet verrijkt. Over deze materie is zeker discussie mogelijk, zoals blijkt uit de recente studie van P. Griffioen en R. Zeiler in het achtste jaarboek van het RIOD (1997).